

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. дфн Иван Станков

за дисертационния труд на Александър Христов Христов

за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ на тема

„Пространствата на града в българската белетристика

от първата половина на XX век“

Нека започна с клишираната за подобни документи фраза, че темата на труда е дисертабилна. Градът като художествен обект не е чужд на досегашните литературно-историческите интерпретации. Но по-систематично и последователно е разработван върху материали от поезията на двайсети век. Работата на Александър Христов се вписва в стремежа на литературната наука да се уплътнят и задълбочат наблюденията върху града като проблем, заложен в белетристичната художествената практика от първата половина на отминалия век. Периодът, авторите и използваните техни книги се намират на достатъчна историческа дистанция, върху тях и върху конкретната проблематика има сериозни критически натрупвания, така че условията за един добър дисертационен труд за налични предварително. Да заявя още тук, че според мен докторант Александър Христов се е справил много добре със задачата си.

Дисертацията се опира не само върху образа на града като нов художествен декор за българската литература от началото на века. Не само като символ на новото литературно светоусещане, не само като ново социо-

културно измерение на българската модерност. Дисертационният труд има по-амбициозна и по-конкретна задача – да развие градското, урбанизираното пространство като главна съставка на новата консистенция на модерната българска литература. И действително работата проследява органичния процес по функционализирането на града именно като пространство – архитектурно, социално-историческо и психическо. Пространство, в което властно се настанява нов човек, с ново, модерно, тревожно съзнание за кризата в отношението между себе си и света.

Погледната отгоре, дисертацията представлява сбита литературно-критическа история на пространственото усвояване на града, започнало с художествения социален критицизъм у Вазов и Стаматов, преминава през раздробяването му до субективни парчета градска действителност в авангардизма, експресионизма и диаволизма (Чавдар Мутафом, Георги Райчев, Влазимир Полянов), за да стигне до изчистеното му психологизиране у Константин Константинов.

Много приятно впечатление ми направи уместното и благодарно включване на автори от втория рафт на българската библиотека като Димитър Хаджилиев и Ясен Валковски. Подобни включвания от задните редици, дори когато не успяват да пренаредят списъците, създават разширена историко-естетическа картина и увеличават плътността на литературния процес именно като органична цялост.

Традиционно, но по моему не задължително, всяка дисертация се чувства длъжна да мине през някакво теоретично въведение, което да направи видим и предварително систематизиран интерпретативния инструментариум. Така е постъпил и Александър Христов и като стъпва върху теоретични

културологични разработки за смислово-архитектурната картография на града, извежда усложняващата се триада решетка-полурешетка-дърво. Тази триада му осигурява универсално приложение към всяка една от фазите по олитературяването на градското пространство в прозата от първата половина на двайсети век, макар през по-голямата част на труда да не му се налага да я използва. Още повече, че авторът, питайки се за необходимостта от обща теория на града за литературно-историческите си цели, дава отрицателен отговор още във въведението (с. 10).

Пътъом само ще отбележа, че тук остава неизяснено понятието полурешетка, което, оставено без дефиниция и наредено до предходната „решетка“ на античните градове, остава висящо. Така, както е извлечено от цитатите на Кристофър Александър, в моето съзнание се доближава до понятието за матрица от линейната алгебра и аналитичната геометрия. Същият термин, впрочем, като синоним на полурешетка, употребява и Александър Христов на с. 17. От друга страна високо ценя употребата на идеите на Дмитрий Варзоновцев за градското време като „необходима непространствена характеристика“ (с. 18), която позволява на докторанта впоследствие да разчита в текстовете нещо като художествени „биографии“ на града в рамките на един или друг разказ. Умело е използвана впоследствие и идеята на Ю. Лотман за града като семиотична структура. В работата като интерпрепативен инструмент е използвана и идеята на М. Фуко за двата вида хетеротопии – тази на кризите и тази на отклоненията.

В главата „Градовете на социалното“ предмет на анализ са разказите на Иван Вазов и Г. Стаматов. Градът тук е разгледан преди всичко „с оглед на функциите му на социално пространство, на социален барометър, регистриращ посоката, в която е поело българското общество.“ (с.38).

Интересна е констатацията, че прекаленият социален ангажимент на двамата автори, създава редица значещи липси на нивото на текста – например липсата на пластични архитектурни описания, уличен колорит и „усещане за динамика на градската картина и флуидност на средата“ (с. 40). Нещо което още навремето д-р Кръстев нарича „вестникарност“ и „репортажност“. Подчертани са и декоративната пространствена употреба на града, и нескритият авторов глас, който не успява да субективира представата за града и да я насити с психологически отражения. Като резултат – особената квотна представителност на обществото чрез персонажите с преднамерено-критично социално и морално послание.

В рамките на сходен социално-морален критицизъм е положен и Г. Стаматов. Разказите му са видени като израз на категорична градска тематична съотнесеност. В разказите на Стаматов наистина за пръв път градът в качеството си на реална и жива художествена тъкан влиза в преки взаимодействия със своя обитател и това е подчертано от докторанта: градът придобива способността да променя хората. (с. 63)

Събрани заедно, Вазов и Стаматов, чертаят социо-моралната карта на българския град от началото на века, със сходни цели. Различията между тях не се проявяват само в стилови предпочитания, а дават първата представа за първоначалното реално движение по посока усложняване на литературното усвояване на новата градска пространственост: „Ако Вазов е първият писател, заел се с нелеката задача да представи градското пространство като многопластова социална система, която се простира върху всички аспекти на човешкия живот, то Стаматов е първият белетрист, който поставя с такава сила и постоянство вниманието си върху психологическите и поведенчески модели, които формират градския човек.“ (с. 80). Градът и човекът все още

не са взаимно живи, но първите крачки към сложността на техните художествени дифузии са направени. Оттук насетне обществено-разобличителният патос ще намалява и ще отваря все по-широки и по-дълбоки художествени пространства за човешката сложност.

В главата „Градовете на екстремното“ логично централно място заема прозата на Чавдар Мутафов. Тук урбанистичните пространства наистина не са нито художествена декорация, нито мизансцен, потребен за сюжетирането. В „Дилетант“ може би за пръв път видимо, предизвикателно и систематично градските пространства и предмети са субективирани, за да се трансформират в състояния, да им се придаде напрегнат и функционален психологически обем. Пространствата и предметите губят своята обективност, своя абсолют, за да се трансформират в образи и продукти на субективната воля на персонажа или на автора. Не такива, каквито те са, а такива, каквито излизат изпод пресата на субективиращата напрегнатост на наратива. Нито авторът, нито персонажът са вече обективни критични наблюдатели. Те са отправна точка не за гледане, а за трансформиране на света в съответствие с психичните потребности на разказването. В „Дилетант“ енергията за пренареждане на света е почти демиургична. Явена в езика – от лексиката, до синтаксиса – тази енергия на нивото на смисъла разглобява света, за да го сглоби наново почти неузнаваемо съобразно нуждите на разказа. Така Александър Христов стига до антропогенната същност на конструираното пространство (с. 88). Човекът и пространствената реалност вече са си взаимно нужни, взаимопраждащи се. От литературно-историческа гледна точка чрез творчеството на Чавдар Мутафов може да се заключи, че за няколко години градът застава не на друго стъпало, а на друга стълба.

Специално и много сполучливо място точно тук в разработката заемат Димитър Хаджилиев със сборника „Камъните говорят“ (1929) и Ясен Валковски с „Караул“ (1927). И тук интерпретациите на докторанта стоят много близо до художествените текстове, което е високо качество на цялата дисертация. Въпреки експресионистичната канава на разказите на двамата автори, Александър Христов прокарва много успешно паралелите с вълшебно-приказните механизми на усвояване на митологичните пространства (с. 119 и нататък), а от там и до декодиране на шифрите на социалните послания, лишени от всякаква историческа конкретност в текстовете.

Силна е главата „Градовете на раздвоението“. Понеже тук като естествен материал се налага прозата на българския диаволизъм, авторът влиза през досегашните постижения в осмислянето на литературното явление (Л. Бумбалов, Едвин Сугарев, Николай Аретов, Елка Константинова, Огнян Сапарев). Разглежда урбанистичните пространства именно като домашна, естествена среда за диаволистични идеи, сюжети и персонажи: „Поливалентната същност на отношенията в градското пространство предлага на индивида безброй много възможности за социални и интимни контакти, но парадоксално или не, именно тази множественост на вариантите за достигане до другия блокира възможността за междучовешкото свързване и емпатията на градския персонаж в диаволистичната литература.“ (с. 153). Тъкмо тук авторът вижда и ролята на фантастичното като „ефикасна форма за контрабандно внасяне на психопатологични теми и проблеми в урбанистичния творчески свят.”

Заслужено много място е отделено на мотивът за двойничеството, развито в анонимните полета на града, като модерна деконструкция, отваряща пътя

към дълбините на неподозираните психични обеми на човека. Именно дяволичните градски пространства правят видима тъмната страна на душата му. Предметният свят, който дава тяло на пространството – огледалата, книгите, картините, музикалните инструменти, часовниците – са задължителна част от градския интериор, през които човекът получава сигналите за кризисно осъзнаваната своя същност. Дисертантът правилно подчертава, че именно чрез освобождаването от необходимостта за социализация на персонажа, дяволизъмът си осигурява много незаети петролни полета за експериментиране в дълбочина: „Сходно е и отношението към елементите на градската среда. Улиците, площадите, жилищата, трамваите, парковете и градските покрайнини обрастват с нови смислови и символни характеристики, които ги изпращат отвъд границите на реалността и вещественото. Дяволистичната литература не се интересува от градското пространство като преимуществено социална система, нито от нормалното функциониране на връзките, които я израждат, а от техния разпад и следствията от него.“ (с. 155). Успешно е използвана фройдостката визия за двойничеството като подсигуряване срещу загиването на Аз-а и необходимостта писателите да осигурят възможно най-добри, задължително градски, условия за пълномащабното му болезнено разгръщане (с. 163 и нататък). Тук трябва да се отличат анализационните наблюдения върху Владимир Полянов, „Ерих Райтерер“ и „Мрежата на дъжда“, като в движение са привлечени Константин Константинов, Павел Вежинов, Чавдар Мутафов и Димитър Шишманов при съпоставителното осмисляне на дома от художествените текстове в перспективата на Гастон Башлар (с. 172). Градът и неговите пространства стават психогенеративни, активни, От декор се превръщат в причина за психичеки живот. Александър Христов тух сполучливо употребява термина „психомоторика“ (с. 178).

През мотива за раздвоението се влиза и в прозата на Георги Райчев от презумпцията, че „във всички свои произведения, независимо дали те са диaboлистични, военни, или с фокус върху живота в селото, Райчев остава верен докрай на своята мрачна гледна точка към света, не престава да дълбае в тъмните кътчета на човешката душа и да осветява страшните последствия от несъвършенствата в човешката природа.“ (с. 180). Тук вниманието на изследвача е съсредоточено върху „Нейзнайният“ и „Карнавал“, но изводът на дисертантът е, че и при Георги Рачев, и при Владимир Поляновтази оптика за наблюдаване на света не е характерна само за ранните им диaboлистични разкази, а остава трайна характеристика и на по-късното им творчество, в което реалистичното удържа художествената картина.

Тази идея е развита в главата „Градовете на всекидневието“. Акцентът е върху романовата проза на Полянов с оглед на несъответствието между фантазмените и утопични нагласи на персонажа и реалността. Несъответствие, оживено върху активната, художествено функционализирана окръжаваща среда в големия град (с.218-219). Анализационният извод е, че при такава подборка на персонажа и при такъв сюжетен алгоритъм, романът „Вик“ „деконструира и до голяма степен отменя социалната и емпатичната природа на човека“ (с.221).

„Отвъд стените на ежедневието“ е наречена подглавата, посветена на романа „Кръв“ и разказите на Константин Константинов от сборниците „По земята“ (1920), „Трета класа“ (1936), „Ден по ден“ (1938) и „Седем часът заранта“ (1940). Персонажите са видени като хора, далеч от изключителното. Хора, за които миналото е убежище, а бъдещето – несигурност. Литературният им живот изисква осигуряване на условия за пробив в модалността на всекидневието, в „режима на повторителност“ (с. 231). Без

екстремни сюжетни излитания и пропадания, с помощта на външни или вътрешни катализатори, авторът пестеливо, но плътно развива психичната мотивация за промяна във взаиморазположението между човека и света. Макар темата на дисертацията да е ограничена върху пространствените параметри на града, Александър Христов често мисли и върху времето в социална и екзистенциална посока. При Чавдар-Мутафовия „Дилетант“ това беше необходимост, породена от самия художествен текст. При Константин Константинов обаче времето придобива статут на основен предмет на интерпретациите, съреден на пространството в разнообразните неговите фигури. Особено що се отнася до частния вариант на психическото усещане за липса на времева протяжност, до усещането на „застиналост“, за непроменливост, породена от повторемостта. Това е преодоляно с движението на героите, с физическото или психическо придвижване през пространства и времена и наблюденията на изследвача са много интересни.

Тук Александър Христов опира до Айнщайн и неговата Специална теория на относителността като възможен инструмент при създаването на една творба и съответно при нейната декодировка. „Най-общо казано той доказва, че времето на два обекта, които се преместват един спрямо друг е различно. Вероятно тази теза, извадена направо от областта на физиката и астрономията, трудно би могла директно да се приложи върху текстовете на Константин Константинов, пък и към което и да е друго литературно произведение. (с. 237).

Тук репликата ми е, че Теорията на относителността не е само една поредна физическа теория. Тя променя мисленето на дваисети век във всички области, включително в изкуството, включително в литературата, включително и в българската, тъй като посяга на абсолютния характер на

трите основни стожера на всяка картина за свят –материята, времето и пространството. Това става причина тя дълго време да е научен враг номер едно на марксизма-ленинизма, който стъпва изцяло именно върху тяхната абсолютност. Постановките на теорията са използвани не само в популярните сюжети за възможността времето да се връща назад при скорости по-големи от скоростта на светлината, но и в самата структура на големите книги на двайсети век, защото отнема абсолютния характер на самата Истина. Впрочем, в българската литературна практика и в българската критика тя е използвана като инструмент за кодиране и декодиране на художествените текстове (например Сабина Беляева при изследване прозата на 60-те години).

Дисертацията на Александър Христов още в началото декларира отказ от изчерпателност по отношение на автори и книги. И все пак подборът е нацелен в създаване на принципна и сравнително пълна представа за важната роля на града с разнообразните му пространствени фигури при моделирането на новата художественост в прозата от първата половина на века. Дори нещо повече, въвличането в анализа на автори като Димитър Хаджилиев и Ясен Валковски е от една страна проява на литературно-историческа скрупульозност, а от друга – чрез тях се прокарва идеята, че проявата на общите тенденции в усвояването на урбанизираното пространство засяга не само върховете на литературния процес, а цялостната негова органика. Цялата дисертация представлява систематичен разказ за художественото нашествие на града с всичките му пространствени параметри в българската проза като предпоставка за появата на новия, сложен като града човек, на новото българско време.

В заключение: Александър Христов се държи близо до художествените текстове, чете с разбиране литературния процес, подбира умело предмета на конкретните анализационни наблюдения, строи синхронни и диахронни съпоставителни контексти, гради последователен литературно-исторически разказ, без терминологични спекулации, с чувство за мяра и с изискуемата за една дисертация дълбочина.

Ще гласувам ЗА присъждането на Александър Христов на образователната и научна степен „доктор“ и призовавам останалите членове на журито да сторят същото.

Проф. дфн Иван Станков